

Tadeusz Kruczkowski

Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały
Wydział Historii, Komunikacji i Turystyki
Białoruś
ORCID: 0000-0002-9383-1377

Zagadnienia dotyczące świadomości narodowej Polaków na Białorusi w polskiej historiografii na początku XXI wieku

Some issues of the awareness of the national
Polish population in Belarus in Polish historiography
at the beginning of the 21st century

Abstrakt: W artykule przedstawiono kwestię świadomości narodowej polskiej mniejszości na Białorusi na początku XXI wieku. Okres chronologiczny badań obejmuje lata 2000-2005. Był to stosunkowo stabilny czas działalności polskich organizacji na Białorusi. Uwzględniając lokalną specyfikę, możliwe było wówczas dość znaczące zaangażowanie się w działania kulturalne i edukacyjne. Badając analizowaną problematykę, autor szczególną uwagę zwrócił na cykl konferencji międzynarodowych, organizowanych przez Zarząd Głównych Związków Polaków na Białorusi. W obradach brali udział naukowcy, którzy reprezentowali nie tylko polski punkt widzenia (to badacze z Polski i miejscowi Polacy – obywatele Białorusi), ale również białoruscy naukowcy. Uwzględniano przy tym rosyjskie badania naukowe.

Słowa kluczowe: mniejszość narodowa, Polacy na Białorusi, świadomość narodowa, historiografia, język ojczysty

Abstract: The article analyzes the issues of national consciousness of the Polish national minority in Belarus at the beginning of the 21st century. The chronological period of the study is 2000-2005. It was a relatively quiet period of activity of Polish organizations in Belarus, as per local condition, enabling them to engage in statutory cultural and educational activities. In relation to the declared topic, the most important was the series of international conferences organized by the Board of the Main Unions of Poles in Belarus. The conferences were attended by scientists who represented not only the Polish point of view (they are researchers from Poland and local Poles – citizens of Belarus), but also Belarusian scientists. The studied problems in Polish science

were presented in comparison with the Belarusian and partly Russian historical tradition.

Keywords: national minority, Poles in Belarus, national consciousness, historiography, mother tongue

Wstęp

Podstawą źródłową do zgłębiania tego tematu są przede wszystkim prace polskich badaczy z zakresu historii, socjologii i politologii. Autor posługiwał się zarówno tradycyjnymi metodami nauk historycznych (historyczno-porównawcza, statystyczna, historyczno-typologiczna), jak również wykorzystał nowe (historia mówiona, psychohistoria). Zastosowane zostały również metody nauk pokrewnych – socjologii i politologii. Skomplikowane i zróżnicowane z wielorakich przyczyn były i są uwarunkowania polskiego odrodzenia narodowego na terenach obecnej Białorusi. Należy uwzględnić wielowiekowe silne oddziaływanie asymilacyjne spowodowane zarówno rusyfikacją, jak i sowietyzacją. Wpływ na to mają również szersze procesy polityczne i ekonomiczne, niedobór warstw inteligencji i elit przywódczych, polityka państwa białoruskiego i relacje międzypaństwowe.

W XIX wieku i przez większość XX wieku badania nad tradycjami Polaków na terenach współczesnej Białorusi określono na podstawie teoretycznej definicji narodowości (grupy etnicznej), zgodnie z klasyczną koncepcją narodowości J. Herdera i marksistowskiej koncepcji narodowości. Marksistowska koncepcja narodowości była rozwinięciem klasycznej koncepcji narodu J. Herdera, podkreślając jako podstawowe elementy narodowości: wspólne pochodzenie etniczne, tradycje, folklor, język, przynależność religijną itp. Determinowało to dominujące podejście badawcze¹.

Na Białorusi mieszka obecnie najbardziej liczna polska mniejszość na Wschodzie – oficjalnie jest to około 300 tys. osób według spisu ludności z roku 2009. Wcześniejszy, przeprowadzony w 1999

¹ T. Kruczkowski, *Historiograficzne zagadnienia historii i współczesności polskiej mniejszości na Białorusi*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2005, s. 101-127.

roku – wskazywał obecność 417 tys. osób. Natomiast pierwszy powojenny spis, wykonany w warunkach państwa radzieckiego w 1959 r., ustalił, iż Polaków było ponad 538 tys. Jednocześnie według szacunkowych danych organizacji polskich jest to około 1,5 mln, a według źródeł kościelnych ponad 2 mln katolików, z których większość przyznaje się do polskości albo ma polskie pochodzenie². Uwzględniając, iż Białoruś zamieszkuje około 9,5 mln, stanowi to wysoki wskaźnik. Jednocześnie tak znaczne rozbieżności w określeniu dokładnej liczby Polaków można wytłumaczyć różnorodnością stosowanych kryteriów liczenia, a także metod przeprowadzania spisów powszechnych oraz podejścia ideologicznego. Zależą one również od polityki władz państwowych Białorusi. Tym bardziej, że jest to ludność, która zamieszkuje w zwartych skupiskach tereny Grodzieńszczyzny, wschodniej Mińszczyzny, historyczną Wileńszczyznę, a więc przeważnie Kresy Północno-Wschodnie. Polacy na Białorusi byli zawsze w sytuacji szczególnej, zarówno za czasów carskich, radzieckich, jak i obecnie³.

W takich rejonach jak Oszmiana, Ostrowiec i Smorgonie (historyczna Wileńszczyzna) ludność polska, według spisu ludności w 1999 roku, zmniejszyła się ponad dwukrotnie. Można postawić wniosek, że Polacy zdołali zachować polskość w trudnych czasach stalinowskich i w bardziej „łagodnych” czasach Breżniewa, a po 1991 r. zaczęli się białorusitzenizować. Według białoruskich badaczy, w stosunkowo demokratycznych latach 90. Polacy zrozumieli, że są Białorusinami. Pojawia się jednak pytanie: dlaczego nie dotyczy to np. Polaków z sąsiedniego rejonu werenowskiego (83% ogółu ludności)? Co ciekawe, liczba Polaków zmniejszyła się w ciągu 10 lat w tych powiatach (Smorgonie, Oszmiany) dwukrotnie (!), a liczba Białorusinów zwiększyła się tylko w tych rejonach⁴. Takie przykłady można mnożyć i zostały one już opisane w literaturze przedmiotu⁵.

² Szerzej zob.: T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Słomim 2003.

³ Ibidem, s. 153-225.

⁴ Ibidem, s. 212-215.

⁵ Ibidem.

Polacy na Białorusi na przestrzeni wieków odgrywali niezwykle ważną rolę czynnika cywilizacyjnego. Poza określonymi rejonami zamieszkania nie stanowili większości etnicznej, ale ich wkład w kształtowanie kultury, ekonomii i życia społecznego tych ziem był i jest ogromny. Ta rola Polaków na Kresach od lat była główną przyczyną szczególnego ich prześladowania, najpierw przez władze Imperium Rosyjskiego, a później – reżim radziecki. Wobec nich prowadzona była polityka totalnej rusyfikacji, sowietyzacji bądź białorutenizacji.

Stosowana przez władze radzieckie polityka wynarodowiania Polaków, ich sowietyzacji i asymilacji niewątpliwie przynosiła efekty. Pod koniec lat 80. ubiegłego wieku Polacy byli o krok od całkowitego wynarodowienia⁶. Zapoczątkowane w latach polityki „pierestrojki” polskie odrodzenie do dziś stanowi główną siłę napędową życia narodowego Polaków na Białorusi. Aktywna działalność oświatowa, społeczno-kulturalna i wydawnicza organizacji polskich i głównie Związku Polaków w latach 90. rozpoczęła proces powrotu przeważającej większości Polaków na Białorusi do świadomej części narodu polskiego.

Zagadnienia świadomość narodowej Polaków na Białorusi jako problem badawczy

W ostatniej dekadzie XX wieku powstało w polskiej historiografii szereg opracowań poświęconych problematyce historii i współczesności polskiej mniejszości na Białorusi⁷. Szczególną uwagę badacze zwracali na Kościół katolicki⁸, kwestię świadomości

⁶ Z. Winnicki, *Metody osłabiania poczucia świadomości narodowej. Uwagi o wpływie i skutkach zastosowania niektórych metod i środków depolonizacyjnych na obszarze Ziemi Białoruskich na polską świadomość narodową w drugiej połowie XX wieku i współcześnie*, „Magazyn Polski” 2002, № 3-4, s. 27.

⁷ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994; J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1986*, Gdańsk 1990; R. Dzwonkowski, *Polacy na dawnych kresach wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994; Z. Winnicki, *Szkice polsko-białoruskie*, Wrocław 1998; *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak [et al.], Wrocław – Warszawa – Kraków 1992.

⁸ R. Dzwonkowski, *Polacy na dawnych...; I. Kabzińska, Wśród „kościelnych Polaków”. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa 1999; I. Kabzińska, *Fenomen odrodzenia*, „Rocznik Wschodni” 1996, № 3, s. 113-125.

narodowej⁹, historię i odradzanie się polskości w XX wieku¹⁰, oświatę i kulturę polską na dawnych Kresach Wschodnich¹¹ czy język ojczysty¹².

Pierwsze prace, które ukazały się na Białorusi w połowie 90. XX w., dotyczące historii i współczesności polskiej mniejszości narodowej w tym kraju, miały głównie charakter publicystyczny, chociaż były wśród nich i pozycje naukowe¹³. Nawet na początku XXI wieku kwestie polskiej mniejszości, w porównaniu z Litwą i Ukrainą, pozostały mało znanym problemem w Polsce. Podkreślał to jeden z najbardziej znanych badaczy tematu Z.J. Winnicki¹⁴.

Od zakończenia drugiej wojny światowej aż do końca lat 80. XX wieku na Białorusi praktycznie nie ukazywała się prasa w języku polskim. Od 1990 r. wydawany jest „Głos znad Niemna” i „Ziemia Lidzka”, a od 1992 r. wychodzi „Magazyn Polski”. Czasopisma te na swoich łamach poświęciły dużo uwagi problematyce dotyczącej świadomości narodowej Polaków. Stanowią one ważne źródło w zakresie stanu posiadania i aspiracji mniejszości polskiej. Były w nich publikowane również naukowe materiały przyczynkarskie.

⁹ J. Bardach, *Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII-XX w.*, [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, red. J. Starzewski, Gdańsk 1995, s. 25-38.

¹⁰ M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Sowieckim 1921-1939*, Warszawa-Wrocław 1991.

¹¹ P.A. Szuplak, *Problemy edukacji historycznej w szkołach wyższych Republiki Białoruś*, [w:] *Polska – Białoruś 1918-1945. Zbiór studiów i materiałów*, red. W. Balcerek, Warszawa 1994.

¹² Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa-Kraków 1993, s. 326-327; Z. Kurzowa, *O istocie dialektu północnokresowego* [w:] *Wilno-Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Feliksiak, t. IV, Białystok 1992, s. 17-18; R. Dzwonkowski, *Język a świadomość narodowa na przykładzie polskich mniejszości narodowych w krajach bałtyckich, na Białorusi i Ukrainie*, [w:] *Trudna tożsamość*, red. J. Lewandowski, Lublin 1993, s. 131-143.

¹³ T. Gawin, *Ojcowizna. Pamiętniki. 1987-1993. Odrodzenie polskości na Białorusi, Grodno-Lublin 1993*; Cz. Bieńkowski, *Polacy na Białorusi*, „Głos znad Niemna”, 18.02.2000; Z. Boradyn, *Niemen rzeka niezgody: polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943-1944*, Warszawa 1999; T. Kruczkowski, *Ojczyzny Polaków na Białorusi po II wojnie światowej*, [w:] *Centrum i regiony narodowościowe w Europie od XVIII do XX wieku*, red. E. Wiśniewski, Łódź 1998, s. 211-227; T. Kruczkowski, *Gorąca jesień 1939 roku*, „Magazyn Polski” 2000, № 1, s. 48-49; T. Kruczkowski, *Historia Białorusi i stosunki polsko-białoruskie w świetle rosyjskiej historiografii II poł. XIX w. i początku XX w.*, „Przegląd Wschodni” 2000, z. 3 (23), s. 443-476.

¹⁴ Z.J. Winnicki, *Znasz li ten Kraj...?* [w:] T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi...*, s. 6.

Ważnym etapem wymiany doświadczeń naukowych dotyczących problematyki świadomości narodowej Polaków były konferencje naukowe, organizowane przez ZG Związku Polaków na Białorusi w latach 2000-2004¹⁵.

Efektom tych konferencji były trzy tomy materiałów wydanych w Grodnie (pod red. Eugeniusza Skrobockiego), które ukazały się pod wspólnym tytułem¹⁶. Cechą charakterystyczną przywołanych konferencji naukowych było określenie głównych kierunków badawczych podjętych przez jej uczestników, dokonanie przeglądu tematyki, przede wszystkim w ujęciu historycznym, lingwistycznym, a także politologicznym. W tym czasie jednak odczuwano wyraźny deficyt monografii poświęconych społeczno-politycznym uwarunkowaniom polskiego odrodzenia narodowego i świadomości narodowej ludności polskiej we współczesnej Białorusi¹⁷.

W konferencjach brali udział naukowcy, którzy reprezentowali nie tylko polski punkt widzenia (to badacze z Polski i miejscowi Polacy – obywatele Białorusi), ale również Białorusini. W przeprowadzanych analizach odwoływano się również do osiągnięć rosyjskiej historiografii¹⁸. Wszystkie konferencje odbyły się w Grodnie. Zostały one przeprowadzone w dniach 16-18 listopada 2001 r., 7-9 listopada 2003 r., 22-24 października 2004 r. Uczestnikami tych międzynarodowych konferencji ze strony polskiej byli m.in. prof. dr hab. Iwona Kabzińska z Warszawy, prof. dr hab. Zdzisław J. Winnicki z Wrocławia, ks. prof. dr hab. Roman Dzwonkowski z Lublina, prof. dr hab. Józef Maroszek z Białegostoku, dr Wojciech Śleszyński z Białegostoku, dr Alfons Bobowik z Ełku, dr Adam Bobryk z Siedlec, dr Julia Gorbaniuk i dr Oleg

¹⁵ Były one organizowane z inicjatywy autora, który wówczas pełnił funkcję prezesa Zarządu Głównego Związku Polaków na Białorusi.

¹⁶ *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003; *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2004; *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2005.

¹⁷ Do nielicznych wyjątków należy zaliczyć: Z.J. Winnicki, *Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości*, Wrocław 2003; T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi...*

¹⁸ Т.Т. Кручковский, *История Польши в основных концепциях русской историографии XIX-начала XX века*, Гродно 2016.

Gorbaniuk z Lublina, mgr Maria Maroszek z Białegostoku, mgr Janusz Borowy z Ełku, mgr Jacek Stróżyński z Warszawy.

Konferencje te stanowiły płaszczyznę dla określenia szczególnie istotnych obszarów badawczych, wypracowania nowych wniosków i syntez oraz wymiany doświadczeń i podzielenia się wynikami dotychczasowych analiz. Należy zwrócić szczególnie uwagę na opinię Iwony Kabzińskiej, która bardzo szeroko ujęła tę problematykę: „Kiedy mówimy o tożsamości etnicznej lub narodowej, o identyfikacji z grupą kwalifikowaną jako narodowa lub etniczna, zastanawiając się nad jej wyznacznikami, odwołujemy się do języka, religii, pochodzenia, więzi terytorialnych. Jednym z wyznaczników tożsamości jest również dziedzictwo kulturowe grupy, z którą utożsamiają się określone osoby”¹⁹. Stwierdziła, że dla Polaków katolików przynależność do „polskiego Kościoła” była (i w jakiejś mierze pozostaje do dzisiaj) elementem integrującym ich z szerszą społecznością polskokatolicką²⁰. Wyodrębniła ona szereg składników związanych ze świadomością narodową i życiem religijnym. Do dziś jeszcze funkcjonuje na Wschodzie zbitka pojęć „Polak-katolik”, pogłębiają się jednak procesy, których konsekwencją jest osłabienie tego stereotypu²¹. Tendencję tę potwierdzają też inne badania²².

Niewątpliwie należy zwrócić uwagę na ocenę ks. Romana Dzwonkowskiego. Zauważył on, że tylko dzięki Polakom na terytorium

¹⁹ I. Kabzińska, *Znajomość dziedzictwa kulturowego jako jeden z warunków zachowania tożsamości narodowej*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 7.

²⁰ Ibidem, s. 9.

²¹ I. Kabzińska, *Procesy transformacji i integracji na przykładzie Polaków mieszkających za wschodnią granicą Polski*, [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w procesach transformacji oraz integracji*, red. E. Michalik, H. Chałupczak, Lublin 2006.

²² R. Dzwonkowski, *Od Kościoła polskiego do Kościoła Polaków na Wschodzie?*, „Sympozjum” 1999, nr 1, s. 64-80; A. Bobryk, *Postawy wobec religii i wyzwań życia codziennego wiernych parafii Najświętszej Marii Panny Królowej Korony Polskiej w Brześciu*, [w:] *Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*, red. A. Bobryk, Warszawa 2004, s. 67-79; J. Dworzecka, *Spór o białorutenizację Kościoła katolickiego na Białorusi*, „Colloctonea Theologica” 2016, nr 2, s. 115-138; I. Kabzińska, *Katolik nie znaczy Polak, Polak nie znaczy katolik* [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017, s. 419-435.

współczesnej Białorusi pozostała wiara katolicka²³. Nadal wielu badaczy uważa, że najważniejszą cechą przynależności do „polskości” jest to, iż Polacy na Białorusi, zarówno w przeszłości, jak i obecnie, zadeklarowali przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego. Dopiero w ostatnich dziesięcioleciach znaczenie tego czynnika nieco osłabło, co jest związane z ideą upowszechnienia środowiska Białorusinów-katolików. Tendencje te są wspierane i promowane przez władze i narodowców białoruskich. Wielu współczesnych białoruskich uczonych popiera tezę, że na Białorusi większość katolików to nie Polacy, ale katoliccy Białorusini (A. Smalienczuk, A. Krawcewicz, E. Zajkowski, Z. Szybieka, W. Szwed, S. Silwiestowa i in.). A. Smalienczuk twierdzi, że pragnienie arcybiskupa Mohylewskiego Edwarda Roppa, by używać języka białoruskiego w katolickim kulcie, było nie dla dobra „rusyfikacji” polskich katolików, a dla lepszego zrozumienia katolickich fundamentów wiary ludności białoruskiej²⁴.

Odnosząc się do wielowiekowej przeszłości, należy zauważyć, że stereotyp „Polak-katolik” i „Białorusin-prawosławny” funkcjonował powszechnie, co więcej, uznawano to za obiektywną rzeczywistość. Próby wprowadzania pojęcia „białoruski katolik”, podejmowane czasami przed laty, nawet w rosyjskiej nauce spotykały się z brakiem zrozumienia. Było tak nie dlatego, że stanowiło to sprzeczność z polskimi dążeniami, ale ponieważ było to traktowane jako niespotykane zjawisko, a wszelkie próby jego uzasadniania postrzegano w kategoriach absurdu. O tym pisał wyraźnie jeszcze R. Erkert²⁵. Dobrze rozumiał on, że istnienie „białoruskich katolików” jest bardzo korzystne dla rządu rosyjskiego (w rzeczywistości ówczesnej kształtowano związek logiczny – Białorusini to Rosjanie), ale nie odzwier-

²³ R. Dzwonkowski, *Polacy w Kościele katolickim na Wschodzie – czego oczekują?*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 27.

²⁴ Szerzej zob.: T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi...*, s. 233-250. Interesujące, iż postulowanie obecności, a nawet dominacji języka białoruskiego w życiu Kościoła katolickiego nie zawsze jest powiązane z jego znajomością. A. Bobryk, *Kamieniec jako centralny ośrodek życia religijnego rejonu*, [w:] *Blisko, a tak daleko...*, s. 95-97.

²⁵ Р.Ф. Эркерт, *Взгляд на историю и этнографию западных губерний России*, Санкт Петербург 1864, s. 8.

ciedlało rzeczywistości, a ludność katolicka charakteryzowała się polską świadomością narodową²⁶.

Należy uwzględnić, iż zadania Kościoła i potrzeby Polaków w zachowaniu tożsamości narodowej nie są jednakowe. Większość polskiej mniejszości oczekuje, że Kościół będzie wsparciem polskości. Praktyka jednak jest taka, że w coraz większej liczbie parafii rzymskokatolickich eliminowany jest polski język z liturgii i paraliturgii. Ma to zdecydowanie negatywny wpływ na zachowanie polskości, zwłaszcza wśród młodszego pokolenia²⁷.

Paradoksalny może wydać się fakt, jak pisał ks. R. Dzwonkowski, że do depolonizacji Kościoła rzymskokatolickiego przyczyniają się księża, siostry zakonne i katecheci, przybyli z Polski do pracy na Wschodzie²⁸. Nierzadkie są przypadki, gdy kwestionują oni polskość osób, które uważają się za Polaków i domagają się mszy w języku polskim w kościele. Nie liczą się też ze społecznymi kosztami swoich zachowań ani z uczuciami wiernych, a także z miejscowymi tradycjami i historią polskich społeczności. Na początku lat 90. proces wprowadzania języka białoruskiego do kościołów nabrał szerszego rozmachu, co wzbudziło zaniepokojenie, a nieraz i konflikty pomiędzy grupami wiernych a ich duszpa-

²⁶ Л.Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*, Москва 1999; М. Д. Долбилов, *Русский край, чужая вера. Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.

²⁷ R. Dzwonkowski, *Polacy w Kościele...*, s. 29. W tym kontekście szczególnie interesujące są badania, które wśród katolików i prawosławnych prowadził w 1998 r. Uniwersytet Grodzieński. Wykazały one wysoki stopień religijności Polaków katolików, ich znacznie wyższy poziom praktyk religijnych oraz przywiązania do Kościoła niż u Białorusinów prawosławnych. Jak zwrócił uwagę M. Biaspamiatnych, świadomość narodowa Polaków na Białorusi składa się z wielu czynników. Niewątpliwie jednym z elementów jest oddziaływanie religii katolickiej. Innym istotnym czynnikiem jest jednocześnie znajomość języka polskiego. Stwierdza on: „Utrata znajomości języka zamykała w ciągu dłuższego okresu dostęp do źródeł duchowej kultury polskiej i nie mogła nie doprowadzić do pewnej deformacji świadomości narodowej, zwłaszcza w wieku młodszym”. M. Biaspamiatnych, *Ludność polska Grodzieńszczyzny w świetle badań Centrum Etnokonfesjonalnych i Socjokulturalnych Uniwersytetu Grodzieńskiego*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 112-124.

²⁸ R. Dzwonkowski, *Problemy duszpasterstwa w parafiach mieszanych narodowościowo na przykładzie współczesnej Białorusi i Ukrainy*, [w:] *Problemy świadomości...* [2005], s. 42.

sterzami²⁹. W jakimś stopniu wpływ na to miały rozbieżne oceny dotyczące języka, którym posługiwali się wierni w życiu codziennym. Według E. Smułkowej Polacy najczęściej posługują się językiem białoruskim, co wskazuje na bliskość białoruskiej kultury z polską³⁰. Jednocześnie Z. Kurzowa i Z.J. Winnicki oceniają, że „prostym językiem” Polaków i Białorusinów jest nieliteracka wersja języka polskiego³¹.

Ważnym problemem dyskusji na początku XXI w., które były prowadzone również na konferencjach ZPB, były kwestie związane z ujawnianiem i odrodzeniem polskości na Białorusi. Wielu białoruskich badaczy popiera tezę, że nie ma znaczącej różnicy w kulturze Polaków z Grodzieńszczyzny i miejscowych Białorusinów. W ich interpretacji stanowisko to zbliża się do politycznej tezy o braku etnicznych Polaków na Białorusi i redukcji narodowej grupy Polaków do grupy „kościelnych Polaków” lub „spolonizowanych” Białorusinów. Przedstawiciele polskiej mniejszości narodowej (T. Kruczkowski, J. Szumski, H. Giebeń i inni) opowiadają się za opinią na temat dwóch głównych sposobów kształtowania się polskiej mniejszości narodowej na Białorusi: migracji wewnątrz państwa polskiego i ludności autochtonicznej. Ta grupa badaczy popiera stanowisko oparte zarówno na materiałach etnograficznych i danych spisowych, jak i badaniach socjologicznych. Wynika z nich jasny wniosek, iż społeczność deklarująca się jako polska należy do narodu polskiego, choć odnotowuje się jej kulturową i mentalną specyfikę. Niewątpliwie wpływ na to miała wieloletnia polityka, realizowana w radzieckiej Białorusi, gdzie pomimo znaczących wyników danych spisowych ignorowano obecność i potrzeby Polaków. Nie funkcjonowały żadne instytucje polskie, a wielu osobom w dokumentach, bez ich woli, a nawet przy zdecydowanym sprzeciwie, zmieniono zapis narodowości z polskiej na inną, najczęściej białoruską³².

²⁹ Ibidem, s. 40-45.

³⁰ *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, red. E. Smułkowa, Białystok 2000.

³¹ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*; Z.J. Winnicki, *Szkice polsko-białoruskie...*

³² A. Bobryk, *Ludność polska w obwodzie brzeskim. Kwestia liczebności i rozmieszczenia*, [w:] *Blisko, a tak daleko...*, s. 33-36.

Ważnym głosem w dyskusji dotyczącej tych zagadnień było wystąpienie Z.J. Winnickiego. Przedstawił on referat o wpływie i skutkach metod oraz środków depolonizacyjnych. Przeprowadził szczegółową analizę podręczników historii wydawanych w ZSRR, zarówno szkolnych, jak i akademickich. Autor zwrócił uwagę na nauczanie historii w sposób jednostronny, nie zawsze poparty źródłami, często bezpodstawnie przedstawiający Polskę w niekorzystnym świetle. Stwierdził wręcz, że polityka narodowościowa na Białorusi charakteryzowała się tendencją do denacjonalizacji Polaków, ich dołączenia do kultury białoruskiej lub rosyjskiej, a także przymusowej sowietyzacji i osłabiania poczucia świadomości narodowej³³.

Winnicki pisze, że powojenna radziecka historiografia białoruska broniła tezy, że współcześni Polacy na Białorusi to „skatolizowani”, „spolonizowani” Białorusini – co najwyżej „kościelni Polacy”, a najpewniej – „Białorusini-katolicy”. Cała ta kampania ideologiczna miała w ostateczności służyć zmniejszeniu liczby populacji polskiej, a w dalszej perspektywie doprowadzić do całkowitego jej zaniku. Skutkiem takiej polityki były liczne przypadki ukrywania swej polskości przez uczniów, pochodzących ze świadomych rodzin polskich. Niekiedy, wracając ze szkoły po lekcji historii, na której mówiono o okropnej działalności polskich panów i pańskiej Polski, dziecko stwierdzało: „Mamo, ja nie chcę być Polakiem”³⁴. Środki masowego przekazu w rękach partii komunistycznej odgrywały aktywną rolę w propagandzie antypolskiej. Ta zakrojona na szeroką skalę kampania propagandowa była skierowana przede wszystkim na młodzież, po to, aby wyrzekła się polskości i dokonała zapisu niepolskiej narodowości do pierwszego dowodu osobistego. Te same naciski czyniły władze również przed poborem młodzieży do wojska, wydając poborowym książeczki wojskowe w komendach

³³ Z.J. Winnicki, *Uwagi o wpływie...*, s. 33-56. Należy zwrócić w tym miejscu uwagę na opinie, iż „według założeń władz, Polacy poprzez białoruskość mieli przejść do internacjonalnej radzieckości”. A Bobryk, *Przemiany pozycji Polaków w stratyfikacji społecznej mieszkańców Brześcia jako miasta pogranicza*, [w:] *Polska-Białoruś. Problemy sąsiedztwa*, red. H. Chałupczak, E. Michalik, Lublin 2005, s. 130.

³⁴ Z.J. Winnicki, *Uwagi o wpływie...*, s. 45.

uzupełnień³⁵. Podobnie A. Tichomirow zwrócił uwagę, iż radziecka historiografia i praktyka polityczna wykreowała stereotyp złego Polaka – pana, gnębiącego biednego chłopca – Białorusina. Ten obiegowy sąd utrwalił się w świadomości masowej poprzez edukację oraz kulturę i do dziś wpływa istotnie na stosunek do Polaków, i oddziałuje negatywnie na stosunki polsko-białoruskie³⁶.

Z.J. Winnicki opublikował też artykuł o statusie prawnym polskiej mniejszości narodowej na terenach Białorusi oraz jej sytuacji społeczno-politycznej³⁷. Autorzy białoruscy – stwierdził – są generalnie zwolennikami tezy „opolaczania i okatoliczania”. Bazują na tym, że „historia nie zna wielkich migracji z Polski na teren WKL”. Stąd prosty i jednoznaczny wniosek uzasadniający powszechne twierdzenie, że współcześni „Polacy” na Białorusi, to w sposób oczywisty „skatolicyzowani”, „spolonizowani” Białorusini³⁸. Winnicki podał jako najbardziej oczywisty przykład takiego podejścia pracę I.A. Sarakawika, oficjalnie rekomendowaną przez białoruskie Ministerstwo Edukacji jako podręcznik na wszystkich uczelniach Białorusi³⁹.

Z.J. Winnicki stwierdza, że stosunek władzy radzieckiej do polskości świadczy o tym, iż polityka niszczenia była dobrze przez władzę koordynowana. Dowodem tego może być fakt, że na Białorusi, w odróżnieniu od Litwy i Ukrainy, polskie życie społeczne wcale nie istniało i nie było warunków, aby je odrodzić, aż do „pieriestrojki”. Jako fakt zachowania radzieckich tradycji na Białorusi do Polaków autor wymienia przykłady manipulowania spisami ludności⁴⁰.

³⁵ Ibidem.

³⁶ A. Tichomirow, *Polacy na Białorusi. Warunki i perspektywy zachowania tożsamości narodowej*, [w:] *Solidarnie ku wolności*, red. D. Dąbrowski, Wrocław 2006, s. 13-26.

³⁷ Z.J. Winnicki, *Status polityczno-prawny polskiej mniejszości narodowej na Białorusi*, [w:] *Problemy świadomości...* [2004], s. 33-56.

³⁸ Ibidem, s. 38. Jak wynika z doświadczeń autora, zwłaszcza w latach 90. podobne nastawienie było bardzo rozpowszechnione. Przykładowo, gdy podczas przedstawiania się nowemu prorektorowi Uniwersytetu, A. Krawcewiczowi, padło Kruczkowski Tadeusz Tadeuszewicz, on zapytał: „Białoruski katolik?”. Po odpowiedzi „Nie, Polak!”, z autorytetem zauważył: „Jeszcze nie rozumiesz, wyjaśnimy ci więcej i nauczymy!”.

³⁹ I.A. Саракавік, *Беларусказнаўства*, Мінск 1998.

⁴⁰ Z.J. Winnicki, *Status polityczno-prawny...*, s. 42.

W konferencjach ZPB brali też udział polscy naukowcy z Białorusi, co było świadectwem odradzania się inteligencji i kształtowania nowych elit. Byli to m.in.: dr Tadeusz Kruczkowski, dr Edmund Jarmusik, dr Stanisław Silwanowicz, dr Zygmunt Boradyn, mgr Jan Gajdel, mgr Tatiana Zaleska, mgr Jan Szumski, mgr Helena Giebień, mgr Eugeniusz Skrobocki, mgr Jerzy Kurstak. Interesującym faktem jest to, że spośród przedstawicieli młodej polskiej inteligencji z Białorusi, którzy uczestniczyli w konferencjach ZPB, wielu zrobiło karierę naukową w Polsce. Ze środowiska tego wyszło wiele ważnych inicjatyw i postulatów. Wskazywano, że najbardziej potrzebną była zmiana prawnej sytuacji Polaków na Wschodzie⁴¹. Należy przytoczyć słowa sprzed blisko 20 lat: „Trzeba pamiętać, że my, Polacy z Białorusi, nie opuściliśmy Polski, lecz to ona nas pozostawiła. Do dzisiaj Polacy ze Wschodu są traktowani przez polskie władze jako obcokrajowcy. Jest to nie tylko niesprawiedliwość prawna (bo Polska uznała odebranie nam obywatelstwa), ale i wielka krzywda moralna”⁴². Wskazano przy tym, że zmiana tej sytuacji, bez żadnych wydatków, przez wprowadzenie Karty Polaka lub instytucji podwójnego obywatelstwa, w bardzo krótkim czasie zmieniałaby radykalnie sytuację. Ograniczyłyby się nawet skutki asymilacji Polaków na Białorusi (jak to było w Rosji po 1905 roku z powrotem unitów do Kościoła katolickiego). Znaczna część Polaków, dawno „przepisanych” na Białorusinów i Rosjan (bez ich woli i chęci), powróciłaby do narodowości swych rodziców⁴³.

Oceniano przed laty, co zyskało ponadczasowy charakter, że polityka w stosunku do polskiej mniejszości narodowej nie zdała egzaminu. Na zupełnie boczne tory zesłała sprawa odbudowy szkolnictwa i tworzenia polskiej inteligencji. Polska sama wybudowała dwie szkoły, zamiast doprowadzić do ich wzniesienia przez instytucje państwowe Białorusi. Odczuwalny jest brak szkół z polskim językiem nauczania w regionach, gdzie są znaczące skupiska

⁴¹ T. Kruczkowski, *Polacy jako mniejszość narodowa na Białorusi – warunki egzystencji i perspektywy*, [w:] *Problemy świadomości...* [2004], s. 105-138.

⁴² *Ibidem*, s. 111.

⁴³ *Ibidem*.

ludności polskiej. Studia w Polsce, zamiast pomagać w tworzeniu polskiej inteligencji w kraju, stały się dla części młodzieży możliwością wyjazdu do Polski na stałe, a dla rządu Białorusi możliwością wypuszczenia pary z kotła⁴⁴. W tej sytuacji najbardziej aktywni, zdolni, ambitni, z poczuciem polskiej świadomości narodowej wyjeżdżają do Polski i już o polskość w swoim kraju ojczystym walczyć nie będą. Przypomina to operację, skierowaną na osłabienie, a potem wyniszczenie polskiej mniejszości narodowej na Białorusi⁴⁵.

Aktywność polityki każdego państwa w stosunku do krajów sąsiednich polega m.in. na tworzeniu korzystnego klimatu politycznego, współpracy gospodarczej⁴⁶. W tym celu promuje się swą kulturę, stwarza się pozytywny wizerunek własnego kraju. I najlepiej jest uruchomić swoje lobby – w znaczeniu środowisk, reprezentujących cywilizacyjną orientację na świat zachodni w państwach, sąsiadujących z Polską od wschodu. Na skutek przyczyn historycznych i politycznych Polska ma takie lobby – bez potrzeby nakładów – na jego tworzenie w postaci polskiej mniejszości na byłych kresach. Byłoby politycznym niedopatrzaniem nie skorzystać z tego. Polska mniejszość narodowa w tym wypadku ma ogromne atuty: zamieszkuje tereny przygraniczne, osiedlona jest w zwartych skupiskach, cieszy się obecnie pewnym prestiżem wśród Białoru-sinów itd. Jej wpływy na Białorusi, dzięki umiejętnemu wsparciu Macierzy, mogą być znacznie większe niż obecnie⁴⁷.

Polskie elity intelektualne w republice ulegają wzmocnieniu i poszerzają swoją skalę oddziaływania. To niejednokrotnie dzięki ich wysiłkowi podejmowane są badania przywracające pamięć histo-

⁴⁴ Ibidem, s. 119. Od kilkunastu lat zaznacza się tendencja do zmniejszania liczby młodzieży uczącej się w różnych formach języka polskiego. O ile w roku 2001/2002 było to 17725 osób, to w roku 2016/2017 już tylko 11228. Towarzyszy temu proces stałego zmniejszania się udziału uczniów w pałcówkach publicznych na rzecz społecznych, gdzie nauczanie odbywa się w formie uzupełniającej. Przykładowo, o ile w 2005 r. uczniowie uczący się języka polskiego w szkołach społecznych stanowili 11%, to w 2017 r. wskaźnik ten wynosił 42,8%. A. Bobryk, *Společne uwarunkowania funkcionowania oświaty w języku polskim na Białorusi (1988 – 2017)*, [w:] *Polacy na Białorusi...*, s. 492-496.

⁴⁵ T. Kruczkowski, *Polacy jako mniejszość...*, s. 136.

⁴⁶ T. Kruczkowski, *Historiograficzne zagadnienia...*, s. 120.

⁴⁷ Ibidem.

ryczną. Należy tu przede wszystkim zwrócić uwagę na publikacje E. Jarmusika dotyczące Kościoła katolickiego⁴⁸, S. Silwanowicz dotyczące sytuacji Polaków w latach 1939-1941 na terenie współczesnej Białorusi⁴⁹, Z. Boradyna o sytuacji Polaków w latach 1941-1944 na obszarze Nowogródzszczyzny⁵⁰. Należy podkreślić, iż jest to zupełnie odmienna narracja wydarzeń niż w oficjalnej białoruskiej historiografii. Można śmiało powiedzieć, że pamięć historyczna Polaków na Białorusi znacznie różni się od oficjalnej wersji historii. Szczególnie dotyczy to wydarzeń z 1939 roku⁵¹. Podobne wnioski wynikają z badań J. Gajdela dotyczących sytuacji Polaków na terytorium radzieckiej Białorusi w okresie międzywojennym. Wywodzi on wniosek o celowej radzieckiej polityce całkowitej eliminacji polskiej mniejszości narodowej po nieudanym eksperymencie z polską autonomią w rejonie Dzierżyńskim⁵². Jego badania były w dużej mierze kontynuacją prac Mikołaja Iwanowa⁵³. Interesujące, iż podobne tezy głoszone są również przez niektórych białoruskich historyków, jak A. Hackiewicz, U. Michnjuk⁵⁴.

Znamienne jest również, iż w grupie białoruskich uczestników konferencji ZPB nie występowały przejawy polonofobii. Niewątpliwie próbowali oni zająć kompromisowe stanowiska, nawet w najbardziej upolitycznionych tematach, lub wypowiadali się w bardziej neutralnych kwestiach.

⁴⁸ E. Jarmusik, *Kościół katolicki na Białorusi wobec problemów narodowościowych. Zarys historyczny*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 124-132.

⁴⁹ С. Сільвановіч, *Палітыка савецкіх улад у адносінах да польскага насельніцтва паміж вераснем 1939 і чэрвенем 1941 г.*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 192-205.

⁵⁰ Z. Boradyn, *Polska ludność Nowogródzszczyzny w okresie okupacji niemieckiej (1941-1944)*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 212-219.

⁵¹ Z.J. Winnicki, *Współczesna doktryna...*; T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi...*

⁵² J. Gajdel, *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Białorusi Radzieckiej w świetle powszechnych spisów ludności w okresie międzywojennym*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 165-182.

⁵³ M. Iwanow, *Pierwszy naród...*

⁵⁴ A.F. Chackiewicz, *Aresztowania i deportacje ludności zachodnich obszarów Białorusi (1939-1941)*, [w:] *Polska-Białoruś...*, s. 133-160; W.M. Michniuk, *Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych*, [w:] *Polska-Białoruś...*, s. 112-120.

Podsumowanie

Brak badań dotyczących sytuacji Polaków na Białorusi w ciągu kilku dziesięcioleci powojennych spowodował duże braki w zakresie historiografii. Autor niniejszego opracowania nie rościł sobie celu całościowego ujęcia problemu, a dążył do ukazania specyfiki poszukiwań i ustaleń młodej polskiej białoruskiej inteligencji, wspieranej przez badaczy z Polski, jako określenia pewnego stanu posiadania. Lata 90. zaowocowały podjęciem wielu inicjatyw, mających na celu opracowanie szeregu obszarów związanych z życiem społecznym mniejszości polskiej. Dla kształtowania się nowych elit intelektualnych Polaków na Białorusi szczególne znaczenie miały konferencje naukowe organizowane przez ZPB. Określiły one stan wiedzy oraz dały możliwość wymiany doświadczeń i konfrontacji z dorobkiem naukowców z Macierzy oraz Białorusi. Sprzyjało to zbliżeniu stanowisk. Najważniejsze problemy dyskusji naukowych w omawianym okresie dotyczyły kwestii świadomości narodowej Polaków na Białorusi, odradzania polskości, oświaty i kultury, życia religijnego i funkcjonowania języka ojczystego. Zagadnienia te były ujmowane w sposób interdyscyplinarny. Analizowano je z perspektywy historii, etnografii, lingwistyki, politologii oraz socjologii. Należy podkreślić, iż – jak ustalono – przeważająca większość społeczności polskiej na Białorusi uważa polski język, polską kulturę narodową i tradycje historyczne za podstawę odrodzenia narodowego. Jednocześnie dla rozwoju polskości niezbędne są szerokie kontakty z Macierzą oraz swobodne funkcjonowanie życia instytucjonalnego Polaków⁵⁵.

Bibliografia / References

Bardach J., *Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX w.*, [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, red. J. Starzewski, Gdańsk 1995.

⁵⁵ M. Biaspamiatnych, *Ludność polska...*, s. 112-124.

- Biaspamiatnych M., *Ludność polska Grodzieńszczyzny w świetle badań Centrum Etnokonfesjonalnych i Socjokulturalnych Uniwersytetu Grodzieńskiego*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Bieńkowski Cz., *Polacy na Białorusi*, „Głos znad Niemna”, 18.02.2000.
- Bobryk A., *Kamieniec jako centralny ośrodek życia religijnego rejonu*, [w:] *Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*, red. A. Bobryk, Warszawa 2004.
- Bobryk A., *Ludność polska w obwodzie brzeskim. Kwestia liczebności i rozmieszczenia*, [w:] *Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*, red. A. Bobryk, Warszawa 2004.
- Bobryk A., *Postawy wobec religii i wyzwań życia codziennego wiernych parafii Najświętszej Marii Panny Królowej Korony Polskiej w Brześciu*, [w:] *Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*, red. A. Bobryk, Warszawa 2004.
- Bobryk A., *Przemiany pozycji Polaków w stratyfikacji społecznej mieszkańców Brześcia jako miasta pogranicza*, [w:] *Polska-Białoruś. Problemy sąsiedztwa*, red. H. Chałupczak, E. Michalik, Lublin 2005.
- Bobryk A., *Spoleczne uwarunkowania funkcjonowania oświaty w języku polskim na Białorusi (1988-2017)*, [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017.
- Boradyn Z., *Niemen rzeka niezgody: polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943-1944*, Warszawa 1999.
- Boradyn Z., *Polska ludność Nowogródzszczyzny w okresie okupacji niemieckiej (1941-1944)*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Chackiewicz A. F., *Aresztowania i deportacje ludności zachodnich obszarów Białorusi (1939-1941)*, [w:] *Polska – Białoruś 1918-1945. Zbiór studiów i materiałów*, red. W. Balcerek, Warszawa 1994.
- Dolbilov M.D., *Russkij kraj, čužaã vera. Ètnokonfessional'naã politika imperii v Litve i Belorussi pri Aleksandre II*, Moskwa 2010. [Долбилов М.Д., Русский край, чужая вера. Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II, Москва 2010.]
- Dworzecka J., *Spór o białorutenizację Kościoła katolickiego na Białorusi*, „Colloctonea Theologica” 2016, nr 2.

- Dzwonkowski R., *Język a świadomość narodowa na przykładzie polskich mniejszości narodowych w krajach bałtyckich, na Białorusi i Ukrainie*, [w:] *Trudna tożsamość*, red. J. Lewandowski, Lublin 1993.
- Dzwonkowski R., *Od Kościoła polskiego do Kościoła Polaków na Wschodzie?*, „Sympozjum” 1999, nr 1.
- Dzwonkowski R., *Polacy na dawnych kresach wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994.
- Dzwonkowski R., *Polacy w Kościele katolickim na Wschodzie – czego oczekują?* [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Dzwonkowski R., *Problemy duszpasterstwa w parafiach mieszanych narodowościowo na przykładzie współczesnej Białorusi i Ukrainy*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2005.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994.
- Èrkert R.F., *Vzglád na istoriû i ètnografiû zapadnyh gubernij Rossii*, Sankt Peterburg 1864. [Эркерт Р.Ф., *Взгляд на историю и этнографию западных губерний России*, Санкт Петербург 1864.]
- Gajdel J., *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Białorusi Radzieckiej w świetle powszechnych spisów ludności w okresie międzywojennym*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Gawin T., *Ojcowizna. Pamiętniki. 1987-1993. Odrodzenie polskości na Białorusi*, Grodno-Lublin 1993.
- Gorizontov L.E., *Paradoksy imperskoj politiki: poláki v Rossii i russkie v Pol'she (XIX – načalo XX v.)*, Moskva 1999. [Горизонтов Л.Е., *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*, Москва 1999.]
- Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Sowieckim 1921-1939*, Warszawa-Wrocław 1991.
- Jarmusik E., *Kościół katolicki na Białorusi wobec problemów narodowościowych. Zarys historyczny*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Język a tożsamość na pograniczu kultur*, red. E. Smułkowa, Białystok 2000.

- Kabzińska I., *Fenomen odrodzenia*, „Rocznik Wschodni” 1996, № 3.
- Kabzińska I., *Katolik nie znaczy Polak, Polak nie znaczy katolik*, [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017.
- Kabzińska I., *Procesy transformacji i integracji na przykładzie Polaków mieszkających za wschodnią granicą Polski*, [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w procesach transformacji oraz integracji*, red. E. Michalik, H. Chałupczak, Lublin 2006.
- Kabzińska I., *Wśród „kościelnych Polaków”. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa 1999.
- Kabzińska I., *Znajomość dziedzictwa kulturowego jako jeden z warunków zachowania tożsamości narodowej*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Kručkovskij T.T., *Istoriâ Pol’si v osnovnyh koncepcijâhrusskoj istoriografii XIX– načala XX veka*, Grodno 2016. [Кручковский Т.Т., *История Польши в основных концепциях русской историографии XIX – начала XX века*, Гродно 2016.]
- Kruczkowski T., *Gorąca jesień 1939 roku*, „Magazyn Polski” 2000, № 1.
- Kruczkowski T., *Historia Białorusi i stosunki polsko-białoruskie w świetle rosyjskiej historiografii II poł. XIX w. i początku XX w.*, „Przegląd Wschodni” 2000, z. 3 (23).
- Kruczkowski T., *Historiograficzne zagadnienia historii i współczesności polskiej mniejszości na Białorusi*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2005.
- Kruczkowski T., *Ojczyzny Polaków na Białorusi po II wojnie światowej*, [w:] *Centrum i regiony narodowościowe w Europie od XVIII do XX wieku*, red. E. Wiśniewski, Łódź 1998.
- Kruczkowski T., *Polacy jako mniejszość narodowa na Białorusi – warunki egzystencji i perspektywy*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2004.
- Kruczkowski T., *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Słomim 2003.
- Kurzowa Z., *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa–Kraków 1993.

- Kurzowa Z., *O istocie dialektu północnokresowego* [w:] *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Feliksiak, Białystok 1992.
- Michniuk W. M., *Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych*, [w:] *Polska – Białoruś 1918-1945. Zbiór studiów i materiałów*, red. W. Balcerek, Warszawa 1994.
- Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak [et al.], Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003. *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2004. *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2005.
- Sarakavik I.A., *Byelarusaznawstva*, Minsk 1998. [Саракавік І.А., *Беларусазнаўства*, Мінск 1998.]
- Siedlecki J., *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1986*, Gdańsk 1990.
- Sil'vanovich S., *Palityka savyetskikh ulad u adnosinakh dapol'skaha nasyl'nitstva pamizh vyerasyem 1939 i chervyenyem 1941 h.*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003. [Сільвановіч С., *Палітыка савецкіх улад у адносінах да польскага насельніцтва паміж вераснем 1939 і чэрвенем 1941 г.*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.]
- Szuplak P.A., *Problemy edukacji historycznej w szkołach wyższych Republiki Białoruś*, [w:] *Polska – Białoruś 1918-1945*, red. W. Balcerek, Warszawa 1994.
- Tichomirow A., *Polacy na Białorusi. Warunki i perspektywy zachowania tożsamości narodowej*, [w:] *Solidarnie ku wolności*, red. D. Dąbrowski, Wrocław 2006.
- Winnicki Z.J., *Metody osłabiania poczucia świadomości narodowej. Uwagi o wpływie i skutkach zastosowania niektórych metod i środków depolonizacyjnych na obszarze Ziemi Białoruskich na polską świadomość narodową w drugiej połowie XX wieku i współcześnie*, „Magazyn Polski” 2002, № 3-4.
- Winnicki Z.J., *Status polityczno-prawny polskiej mniejszości narodowej na Białorusi*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2004.

Winnicki Z.J., *Szkice polsko-białoruskie*, Wrocław 1998.

Winnicki Z.J., *Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości*, Wrocław 2003.

Winnicki Z.J., *Znasz li ten Kraj...?* [w:] T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Słonim 2003.

